

ΤΕΧΝΕΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

Ο ΧΟΡΟΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ • ΤΕΥΧΟΣ 90 • ΜΑΡΤΙΟΣ 2004 • € 6,00

Η ΛΥΡΑ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ ΣΤΙΣ ΕΠΟΧΕΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ

Στέλιος Ψαρουδάκης

Εθνομουσικολόγος-Αρχαιολογικός
Λέκτορας της Αρχαίας Ελληνικής Μουσικής
Τμήμα Μουσικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών

Σύμφωνα με τις υπάρχουσες μαρτυρίες, οι χοροί των Μινωιτών, των Μυκηναίων και των Κυπρίων της χαλκής εποχής, αλλά και των Ελλήνων της γεωμετρικής εποχής, δηλαδή περίπου από το 3000 π.Χ. ως το 700 π.Χ., συνόδευαν τους χορούς τους, τουλάχιστον τους λατρευτικούς, με λύρα¹. Εκτός από την λύρα, στην περίοδο που εξετάζουμε, συναντούμε ακόμη ένα είδος τυμπάνου και διπλό αυλό, σε πήλινα ομοιώματα κύκλων χορών της γεωμετρικής Κύπρου², και διπλό αυλό, μόνο του ή σε συνδυασμό με λύρα, σε παραστάσεις χορού της γεωμετρικής εποχής από διάφορα μέρη του τότε ελληνικού χώρου³. Η λύρα, όμως, κυριαρχεί ως όργανο συνοδευτικό του χορού στις μαρτυρίες μας. Στο παρόν άρθρο θα εστιάσουμε το ενδιαφέρον μας αποκλειστικά σ' αυτήν, λόγω της εξέχουσας σημασίας της, αλλά και λόγω των οργανολογικών ζητημάτων που προκύπτουν από την εξέταση των σχετικών μαρτυριών.

Οι μαρτυρίες που διαθέτουμε για την λύρα της περιόδου που εξετάζουμε (βλ. στο τέλος του άρθρου, Επίλογή μαρτυριών) είναι αποκλειστικά εικαστικές (αγγειογραφίες, τοιχογραφίες, ανάγλυφα, αγαλμάτια, ελάσματα, σφραγίδες), δηλαδή, καλλιτεχνικές απεικονίσεις του οργάνου. Όπως θα γίνει φανερό, το εικαστικό ύφος της εποχής δεν επιτρέπει την ασφαλή, άμεση εξαγωγή συμπερασμάτων εκ μέρους μας. Είτε από καλλιτεχνική αδεξιότητα, είτε «ποιητική αδειά» του καλλιτέχνη, η πραγματικότητα συχνά απλοποιείται ή παραλλάσσεται ή διαστρεβλώνεται από τους δημιουργούς, κάνοντας την «ανάγνωση» των εικόνων, και από οργανολογικής πλευράς, δύσκολη⁴.

Στην οργανολογία, οι μόνες αξιόπιστες μαρτυρίες είναι τα πρωτότυπα όργανα που έρχονται στο φως με τις ανασκαφές. Δυστυχώς, από την περίοδο που μας ενδιαφέρει πρωτότυ-

πα όργανα δεν διαθέτουμε: οι υποτιθέμενες μυκηναϊκές διακοσμητικές ελεφαντοστέινες πλάκες λυρών από τις Μυκήνες (ΜΥΚ 7) και το Μενίδι (ΜΥΚ 8) δεν προσέρχονται αρωγοί στο έργο μας⁵, ούτε τα υποτιθέμενα μέλη μινωικής αλαβάστρινης λύρας από την Κνωσό (ΜΙΝ 8)⁶. Επίσης, είναι αμφίβολο αν τα διάτρητα θραύσματα κελύφους χελώνας από την Μήλο είναι τμήματα του αντηχείου χέλους (Renfrew 1985)⁷. Οι μόνες γραπτές αναφορές στην λύρα που διαθέτουμε είναι οι (όψιμες γεωμετρικές) ομηρικές, οι οποίες όμως δεν βοηθούν στην διαλεύκανση μορφολογικών ζητημάτων (η μόνη σχετική με την μορφή του οργάνου λέξη που απαντούμε είναι γλαφυρός = κοίλος). Πάντως, αξίζει να αναφερθεί ότι η λέξη λύρα υπάρχει από τα μυκηναϊκά χρόνια (περιέργως απουσιάζει παντελώς από τα ομηρικά έπη, όπου για την λύρα χρησιμοποιούνται οι λέξεις φόρμιγξ και κίθαρις): απαντά στην μορφή

1. Γραπτός λυριστής σε τοιχογραφημένη σαρκοφόγο από την Αγία Τριάδα (MIN 4). Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 396.

2. Γραπτός λυριστής σε πυξίδα από το Καλάμι Χανίων (MIN 6). Χανιά, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 2308.

ru-ra-ta-e (λυρισταί), σε θηβαϊκή πινακίδα της Γραμμικής Β, του 1200 π.Χ. περίπου (ΜΥΚ 3).

Στον χώρο του χαλκού Αιγαίου συναντούμε την λύρα για πρώτη φορά στην μινωική (2800-1050 π.Χ.) εικονογραφία⁸. Το μινωικό *instrumentarium* περιλαμβάνει πνευστά (τρίτωνες, διπλό έλυμο αυλό), κρουστά (σειστρο, κύμβαλα ενδε-

χομένως στα μετανακτορικά χρόνια), νυκτά έγχορδα (λύρα πεταλοειδής ενδεχομένως, λύρα οκτάσχημη, λύρα «θηραϊκή», άρπα κυκλαδική και άρπα «σαμβύκη» – τα δύο τελευταία με πολλές επιφυλάξεις). Μαρτυρούνται το τραγούδι και ο χορός, έχουν δε ανακαλυφθεί και χώροι στους οποίους γίνονταν μουσικοχορευτικές εκδηλώσεις (π.χ. «θέατρα» Κνωσού, Φαιστού και χοροστάσια Κνωσού)⁹. Σε μόνον δύο από τις πολυάριθμες σχετικά παραστάσεις χορού εικονίζονται μουσικά όργανα¹⁰.

Στη μία παράσταση (MIN 1, βλ. παραπάνω, στο άρθρο της Στέλλας Μανδαλάκη «Ο χορός στη μινωική Κρήτη», την εικόνα 3, σ. 17 του περιοδικού) εικονίζεται γυναικεία μορφή που κρατά αντικείμενο, το οποίο, κατά μία τουλάχιστον ερμηνεία (Aigh 1963: 41), είναι πεταλοειδής λύρα. Η γυναίκα λέγεται ότι χορεύει περιστρεφόμενη περί κάθετο άξονα (διογκωμένο φουστάνι), πιθανόν κρατά στο δεξί της χέρι πλήκτρο (αν είναι έτσι, τότε έχουμε την αρχαιότερη εμφάνιση πλήκτρου στην αιγαιακή εικονογραφία) και ίσως τραγουδά (ανοιχτό στόμα:). Η λύρα εμφανίζεται τρίχορδη, δεν θα πρέπει όμως να θεωρήσουμε ότι ο μικρός χώρος που διαθέτει ο γλύπτης θα μπορούσε να περιλάβει περισσότερες χορδές, αν το όργανο αυτό είχε στην πραγματικότητα περισσότερες. Ο ζυγός δεν διακρίνεται. Δεύτερη μινωική απεικόνιση της πεταλοειδούς λύρας δεν διαθέτομε, συνεπώς δεν μπορεί να γίνει σύγκριση (η οκτάσχημη μινωική λύρα είχε, σαφώς, επτά χορδές). Για τον πεταλοειδή τύπο λύρας θα συζητήσουμε εκτενέστερα παρακάτω.

Στην δεύτερη παράσταση χορού με συνοδεία οργάνου (MIN 2) τρεις γυναικείες μορφές με τα χέρια σε έκταση συνοδεύονται από λυρίστρια. Εδώ η λύρα είναι ασφαλώς διαφορετικού τύπου, παρόλο που το μέγεθός της αποδίδεται μικρό. Οι πήχεις του οργάνου δεν είναι ίσοι, όπως στην πεταλοειδή, αλλά κεκαμμένοι. Η λεπτομέρεια αυτή παραπέμπει στην οκτάσχημη μινωική λύρα, αυτήν που εικονίζεται σε δύο τοιχογραφίες (MIN 3 και MIN 4). Στις δύο αυτές απεικονίσεις του, το όργανο διαθέτει πήχεις στην μορφή αναδιπλωμένων λαιμών υδρόβιων πουλιών¹¹, ενώ στην δεύτερη περίπτωση το αντηχείο αποδίδεται αβαθές και τοξωτό και διακρίνο-

ειδείς βραχίονες. Ο ζωγράφος επιθυμεί μάλλον να αποδώσει με την τεθλασμένη γραμμή κατά πλάτος των χορδών κάτω από τον ζυγό τα κουρδιστήρια των χορδών (τους μεταγενέστερους δερμάτινους κόλλοτες), μέσω των οποίων, αφενός στερεώνονταν στον ζυγό, αφετέρου κουρδίζονταν οι χορδές.

Είναι πολύ πιθανόν η οκτάσχημη λύρα να ήταν σε χρήση ήδη από τα πρώιμα μινωικά χρόνια: το εικονιζόμενο σε σφραγίδα αντικείμενο (MIN 7) διαθέτει πολλά από τα χαρακτηριστικά του οργάνου: το μηνοειδές ηχείο (σαφώς, όμως, ψηλότερο από εκείνο της σαρκοφάγου), τους οφιοειδείς πήχεις, τον ζυγό, τον τελαμώνά –όλα στην αναμενόμενη θέση– και, ενδεχομένως, και το εξαρτώμενο με κορδόνι πλήκτρο σε θέση, όμως, μη αναμενόμενη: δεμένο στον χορδοτόνο και όχι στον αριστερό πήχου¹². Οι απεικονίσεις του ηχείου και του χορδοτόνου στις μινωικές παραστάσεις της λύρας πιθανότατα να μην ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα: το μεν ηχείο στερείται ύψους και αποδίδεται είτε ως λεπτό πέταλο (MIN 1, 4) είτε ως μηνίσκος (MIN 7), ο δε χορδοτόνος παρουσιάζεται ως τόξο πάνω από το ύψος του ηχείου (MIN 6). Επειδή τα προβληματικά αυτά χαρακτηριστικά (χαμηλό ηχείο, χορδοτόνος πάνω από το ηχείο) θα τα συναντήσουμε πάλι, στις μυκηναϊκές και γεωμετρικές παραστάσεις λυρών, θα αναπτυχθεί περαιτέρω το ζήτημα σε εκείνη την ενότητα.

Από τον ηπειρωτικό χώρο της Εποχής του Χαλκού μουσικά ευρήματα διαθέτομε μόνο από την υστεροελλαδική, μυκηναϊκή περίοδο (1575-

3. Γραπτός λυριστής σε θραύσμα αγγείου από την Τίρυνθα(;) (ΜΥΚ 5). Ναύπλιο, Αρχαιολογικό Μουσείο Ναυπλίου, αρ. 14376.

4. Ορειχάλκινο αγαλμάτιο λυριστή άγνωστης προέλευσης (ΓΕΕ 1). Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 2046.

νται επτά χορδές. Είναι φορητή, ακουμπά στον αριστερό γοφό του εκτελεστή, οι χορδές κρούονται με το δεξί χέρι (πιθανόν με πλήκτρο, βλ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 3), ενώ τα δάχτυλα του αριστερού εκτείνονται πίσω από τις χορδές (το ζήτημα της χειρουργίας του αριστερού χεριού στην λύρα, γενικώς, είναι ακόμη ανοιχτό). Το όργανο έχει μεγάλο μέγεθος, ο ζυγός ανεβαίνει στο ύψος του κεφαλιού του εκτελεστή, και ως εκ τούτου οι χορδές είναι αρκετά μακριές. Αυτό σημαίνει ότι το τονικό επίπεδο του οργάνου εν γένει θα πρέπει να ήταν σχετικά χαμηλό. Επιπλέον, στην πρώτη τοιχογραφία (MIN 3), οι πήχεις επιστέφονται με λουλούδια και διακρίνεται η ταινία που προσδενόταν στον αριστερό πήχου του οργάνου και περιέβαλλε τον αριστερό βραχίονα του εκτελεστή (ο μεταγενέστερος τελαμών), για να εξασφαλιστεί η ισορροπία του οργάνου σε κάθετο άξονα.

Υπάρχουν ακόμη δύο πιθανότατες απεικονίσεις της οκτάσχημης μινωικής λύρας: α) σε αμφορέα (MIN 5), όπου το σχήμα του οργάνου, κάπως διαφοροποιημένο, χρησιμοποιείται ως επαναλαμβανόμενο μοτίβο στην γραπτή διακόσμηση του αγγείου, και β) σε πυξίδα (MIN 6): σε περιβάλλον ιερό (κέρατα καθοσιώσεως, διπλοί πέλκεεις, πουλιά), μουσικός με ποδήρες ένδυμα εικονίζεται δίπλα σε υπερμεγέθη –σε σχέση με τον μουσικό– επτάχορδη λύρα, με ψηλούς οφιο-

5. Γραπτός λυριστής με χορευτές σε θραύσμα αγγείου από το Ηραίον του Άργους (ΓΕΩ 8). Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

1050 π.Χ.). Τα όργανα της μυκηναϊκής εικονογραφίας είναι: α) η πεταλοειδής λύρα (MYK 1), ανάλογη της (πιθανής) μινωικής πεταλοειδούς (MIN 1) και β) η οκτάσχημη λύρα (MYK 2), του τύπου της μινωικής σαρκοφάγου (MIN 4). Η λέξη *ru-ra-ta-e* (= *λυρισται*), που απαντάται σε πινακίδα της Γραμμικής Β (MYK 3), πιστοποιεί την ύπαρξη της λέξης «λύρα» για το όργανο, δεν μπορούμε όμως να αποφανθούμε αν ο όρος αναφέρεται και στους δύο τύπους του μυκηναϊκού οργάνου, αυτόν με τους ευθείς πήχεις (πεταλοειδή) και αυτόν με τους οφιοειδείς (οκτάσχημο)¹³.

Κάτι ανάλογο προς την υπερμεγέθη λύρα που απεικονίζεται στην μετανακτορική πινακίδα των Χανίων (MIN 6) υπάρχει και στην μυκηναϊκή εικονογραφία (MYK 4): μουσικός με ποδήρη χιτώνα παίζει λύρα πεταλοειδή, με ευθείς πήχεις, επτά χορδές και τελαμώνα για το αριστερό χέρι. Ασφαλώς, τα στρογγυλά εξαρτήματα στο σημείο που προσδένονται οι χορδές στον ζυγό απεικονίζουν τα κουρδιστήρια (*κόλλοτες*). Η οκτάσχημη προεξοχή στην βάση του αντηχείου αντιστοιχεί, ενδεχομένως, στον χορδοτόνο, που όμως δεν θα έπρεπε να βρίσκεται κάτω από το αντηχείο αλλά πάνω στο ηχείο¹⁴. Το ηχείο εικονίζεται χαμηλό («πέταλο»), όχι κατά πολύ παχύτερο από τους πήχεις, κάτι που παρατηρήσαμε και στις εικαστικές αποδόσεις των μινωικών λυρών. Παρά τις σημαντικές λεπτομέρειες που απέδωσε ο αγγειογράφος (κόλλοτες, τελαμών, αριθμός χορδών, χορδοτόνος [;]), δεν θα πρέπει μάλλον να δεχθούμε –όπως και στην αντίστοιχη μινωική περίπτωση– ότι υπήρχε τέτοια υπερμεγέθης παραλλαγή της πεταλοειδούς λύρας. Ίσως ο ζωγράφος δίδει έμφαση με αυτόν τον τρόπο στο όργανο, για συμβολικούς λόγους¹⁵. Βέβαια, το έλασμα στην μορφή της επτάχορδης πεταλοειδούς λύρας (MYK 1), αν και μικρογραφικό στην απόδοση του οργάνου, έχει ύψος διπλάσιο από το μέγιστο πλάτος του (λόγος 8:4), πράγμα που μπορεί να σημαίνει ότι η πεταλοει-

δής λύρα κατασκευαζόταν και σε μεγάλο σχετικά ύψος, σχεδόν σαν την οκτάσχημη, τουλάχιστον στα μυκηναϊκά χρόνια. Βέβαια, πάλι δεν θα μπορούσε να είναι τόσο μεγάλη όσο στην απεικόνιση του Ναυπλίου.

Άλλη μία, ελλειπής και αυτή, απεικόνιση λύρας (MYK 5) παρουσιάζει ένα όργανο ψηλόλιγνο, με τεθλασμένους πήχεις, που θυμίζουν με τους οφιοειδείς πήχεις της οκτάσχημης μινωικής/μυκηναϊκής λύρας, πλην όμως δεν κάμπτονται προς τα μέσα προκειμένου να σχηματίσουν το οικείο σχήμα. Θα πρέπει να υποθέσουμε ότι πράγματι υπήρξαν μυκηναϊκές λύρες με τεθλασμένους βραχίονες ή ότι ο ζωγράφος αποδίδει με αυτόν τον «συνοπτικό» τρόπο τους κυρτούς λαιμούς των πουλιών¹⁶. Δεν θα πρέπει, ίσως, να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να υπήρχε μια τέτοια παραλλαγή, αν μάλιστα συνεκτιμήσουμε τις «μεικτές» μορφές πήχων (ευθείς και τεθλασμένοι μαζί) στην πινακίδα των Χανίων (MIN 6) και τον αμφορέα της Καλοριζικής (ΚΓΕΩ 1). Το πιθανότερο είναι οι τεθλασμένες να μην ήταν οξυγώνιες αλλά καμπύλες, ένα μήκος κυλινδρικού ξύλου, ίσως, κυρτωμένο στην φωτιά¹⁷. Όσο για τις τρεις εικονιζόμενες χορδές¹⁸, μάλλον δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, όπου ο αριθμός επτά φαίνεται να είναι ο κανόνας. Ασφαλώς, στενότητα χώρου και σχετικά μεγάλο πάχος γραμμής ανάγκασαν τον αγγειογράφο να περιορίσει τον αριθμό τους.

Διαθέτομε άλλη μία πιθανή απεικόνιση λύρας (MYK 6), σε πολλή κακή όμως κατάσταση και ελλιπή, στην οποία διακρίνουμε το τόξο του ηχείου (πεταλοειδής ή οκτάσχημη;) και τέσσερις ή πέντε χορδές, που όμως ασφαλώς θα ήταν περισσότερες, καθώς στο τμήμα που απουσιάζει θα υπήρχε χώρος να ζωγραφιστούν και άλλες (θα υπήρχε χώρος για επτά συνολικά). Πιθανόν με την καμπύλη, στο σημείο που καταλήγουν χαμηλά οι χορδές, ο ζωγράφος να είχε την πρόθεση να αποδώσει τον τοξωτό χορδοτόνο, γνωστό μας και από την μινωική απεικόνισή του (MIN 6), τοποθετημένο εδώ, όπως και εκεί, πάνω από το ηχείο.

Από την χαλκή Κύπρο (2300-1050 π.Χ.) διαθέτομε μία μόνο απεικόνιση λύρας, της υστεροκυπριακής περιόδου (ΚΥΠ 1). Πρόκειται αναμφίβολα για τον ήδη γνωστό μας πεταλοειδή τύπο, που κρατά στα χέρια του όρθιος άνδρας με πολεμική εξάρτηση. Παρά την φθορά του χρώματος, το αναμενόμενο πεταλοειδές σχήμα του οργάνου είναι διακριτό. Ανάλογες παραστάσεις, με ορχούμενους ξιφοφόρους μουσικούς, θα συναντήσουμε και στην γεωμετρική εικονογραφία. Ίσως και εδώ έχουμε κάτι παρόμοιο: έναν ορχούμενο οπλίτη λυριστή. Η θέση του οργάνου ασφαλώς δεν είναι η σωστή, αφού δεν ακουμπά το όργανο στο σώμα του μουσικού, θα συγχέονταν, όμως, οι γραμμές του σχεδίου αν ο αγγειογράφος δεν είχε μεταθέσει ψηλότερα, στον κενό χώρο, την λύρα. Το ηχείο εικονίζεται ψηλό, σχεδόν ημικυκλικό, και μοιάζει με εκείνο του μυκηναϊκού ελάσματος (MYK 1)¹⁹.

Η λύρα θα κάνει πάλι την εμφάνισή της στις μαρτυρίες μας μετά το τέλος των σκοτεινών αιώνων (1150-900 π.Χ.), την γεωμετρική εποχή (900-700 π.Χ. στην Αττική), και μάλιστα τον 8ο αιώνα (ΜΓ ΙΙ-ΥΓ ΙΙ / 800-700 π.Χ.). Διαθέτομε περί τις 27

απεικονίσεις λύρας από τον ηπειρωτικό χώρο και τα νησιά και περί τις 9 από την Κύπρο, σχετικά αρκετό υλικό για σύγκριση με τις μορφές του οργάνου που μέχρι τώρα εξετάσαμε. Ο τύπος της μινωικής/μυκηναϊκής οκτάσχημης λύρας δεν ει- κονίζεται πλέον. Επικρατεί ο μικρότερος, πεταλο- ειδής, τύπος, γνωστός από τις προηγούμενες περιόδους. Κάνουν, όμως, την εμφάνισή τους δύο νέες παραλλαγές του οργάνου: η χέλυσ και η κι- θάρα (οι όροι μεταγενέστεροι).

Τα εικονιστικά χαρακτηριστικά της γεωμε- τρικής χέλυος είναι αφενός το στρογγυλό/οβάλ αντηχείο (ασφαλώς κέλυφος χελώνας, αν βασι- στούμε σε μεταγενέστερες μαρτυρίες), αφετέ- ρου οι ευθείς, αποκλίνοντες πήχεις (ΓΕΩ 20). Στην επόμενη περίοδο, την αρχαϊκή, οι πήχεις θα αποκτήσουν το γνωστό καμπύλο σχήμα και το όργανο θα εξαπλωθεί σε ολόκληρο τον ελλη- νικό κόσμο, για να γίνει το κατεξοχήν σύμβολο της ελληνικής μουσικής²⁰.

Τα χαρακτηριστικά της κιθάρας είναι το με- γάλο μέγεθος, η μεγάλη επιφάνεια του ηχείου, η διαίρεση των πήχων σε «άνω» και «κάτω» με την είσθεση των άνω σε σχέση με τους κάτω, και η επίπεδη βάση (ΓΕΩ 8). Ασφαλώς, πρόκειται για μια πρώτη μορφή της μεταγενέστερης κιθάρας των επαγγελματιών μουσικών, από την μορφή της οποίας βρίθει η εικονογραφία Αν και ο τύπος αυτός της λύρας είναι συνυφασμένος με τους μουσικούς αγώνες των επαγγελματιών, την κιθα- ρωδία και την κιθαριστική, τον βλέπομε συχνά να συνοδεύει τον χορό²¹.

Αξιοσημείωτο είναι ότι και οι τρεις τύποι λύ- ρας, πεταλοειδής, χέλυσ και κιθάρα, απαντούν σε χέρια ανδρών, είτε όταν εικονίζονται μόνον οι μουσικοί (ΓΕΩ 1, 2, 7, 9, 10, 11, 12), είτε όταν αυ- τοί συνοδεύουν χορούς, τόσο ανδρικούς (ΓΕΩ 3β, 4, 5, 8, 19, 21) όσο και γυναικείους (ΓΕΩ 3α, 6, 20), ακόμη και μεικτούς (ΓΕΩ 13, 15)²².

Όσον αφορά το ύψος του ηχείου της πετα- λοειδούς λύρας, στην διαθέσιμη εικονογραφία παρουσιάζονται και οι τρεις τύποι ηχείου: το χα- μηλό (ΓΕΩ 2, 6, 7, 9, 10 – ΚΓΕΩ 1), ο μινωικός (ΓΕΩ 3, 11, 12 – ΚΓΕΩ 8) και το ψηλό (ΓΕΩ 1, 4, 5, 14, 15 – ΚΓΕΩ 6)²³. Θα πρέπει, λοιπόν, να υπο- θέσουμε ότι υπήρχαν και οι τρεις τύποι ηχείου ή μόνον ένας και πολλές ατυχείς ή «χαλαρές» ει- καστικές αποδόσεις του;

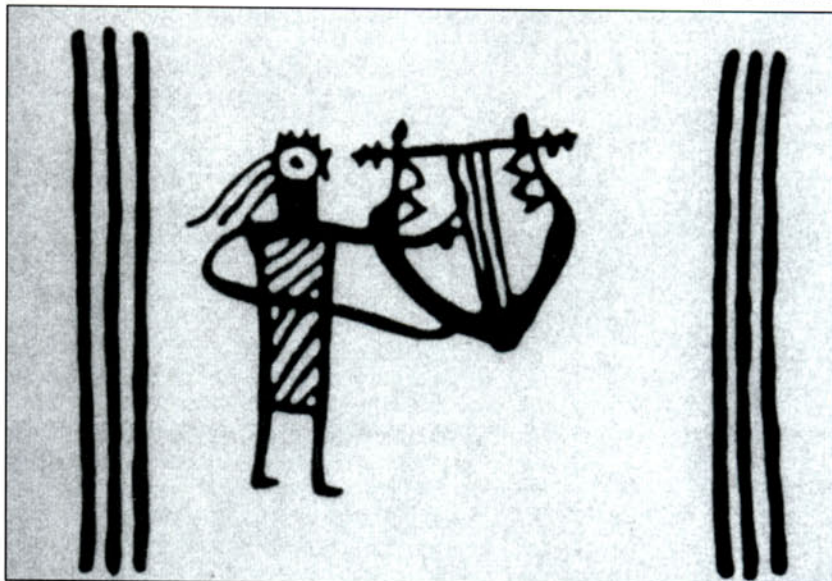
Εκ πρώτης όψεως η λύρα στο κρητικό αγαλ- ματίδιο (ΓΕΩ 1) φαίνεται να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα περισσότερο από όλες τις άλ- λες απεικονίσεις του οργάνου: ψηλό ηχείο (πρβλ. ΓΕΩ 22, 23 – ΑΝ 8-11) για καλή ακουστό- τητα και ο χορδοτόνος στην αναμενόμενη θέση, στην βάση του αντηχείου και μπροστά από το ηχείο. Αυτήν, τουλάχιστον, την μορφή έχουν όλες οι μεταγενέστερες ελληνικές παραστάσεις της πεταλοειδούς λύρας (βλ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 139-45), αλλά και άλλες, τόσο ανα- τολικές (ΑΝ 1) όσο και ετρουσκικές (ΕΤ 2, 3, 4, 5, 6), παρ' όλες τις διαφορές τους σε άλλα σημεία. Ο σχετικά μεγάλος, καμπύλος χορδοτόνος έχει το ανάλογο του στην μινωική πυξίδα (ΜΙΝ 6), όπου, όμως, είναι ζωγραφισμένος ψηλότερα από το αντηχείο, προφανώς για να δηλωθεί η ύπαρξη του μέλους αυτού του οργάνου, που αλ- λιώως θα παρέμενε αθέατο (πρβλ. μυκηναϊκό

6. Γραπτός λυριστής σε αττική οινόχρη (ΓΕΩ 11).

«χορδοτόνο» Ναυπλίου, ΜΥΚ 4). Σε καμία άλλη γεωμετρική παράσταση λύρας δεν δηλώνεται ο χορδοτόνος²⁴. Γέφυρα, πάντοτε παρούσα στην μεταγενέστερη εικονογραφία της λύρας (η μα- γιάς), δεν διακρίνεται σε καμία από τις γεωμετρι- κές μαρτυρίες. Ενδεχομένως, δεν υπήρχε στις πρώιμες πεταλοειδείς λύρες ούτε ίσως στην μι- νωική οκτάσχημη. Βέβαια, οι μεγάλες, βαθιές λύρες της Ανατολής και της Αιγύπτου φαίνεται να ήσαν πάντοτε εξοπλισμένες με γέφυρα, οι μι- κρότερες, όμως, και λεπτότερες δεν είχαν (βλ. Lawergren 1993: 69 και 1998: 55 εικ. 9)²⁵.

7. Γραπτός λυριστής σε αμφορέα από την Καλορίζικη της Κύπρου (ΚΓΕΩ 1). Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο.

Σε ορισμένες γεωμετρικές παραστάσεις της πεταλοειδούς λύρας (ΓΕΩ 5, 6) οι πήχεις αποκλίνουν. Θα πρέπει άραγε να υποθέσουμε ότι υπήρχε τέτοια παραλλαγή του οργάνου ή να αποδώσουμε το σχήμα στην φαντασία του αγγειογράφου; Στην περίπτωση μάλιστα της βιοηλεκτρικής απεικόνισης (ΓΕΩ 6) η λύρα εμφανίζεται με «μέση», σαφώς στενότερη στο μέσον του ύψους της²⁶. Το πιθανότερο, πάντως, είναι να θεωρήσουμε ότι ο ζωγράφος αυθαιρέτησε, επιλέγοντας το σχήμα που ήταν καταλληλότερο για τον χώρο τον οποίο είχε στη διάθεσή του, απασχολούμενος περισσότερο με την αισθητική της εικόνας, παρά με την πραγματική απόδοση του οργάνου. Πιθανότατα, για τον ίδιο λόγο ζωγράφησε την λύρα τόσο ψηλή σε σχέση με τον μουσικό. Ενδεχομένως, αναλόγως «προσαρμόστηκε» και η λύρα στην σπαρτιατική απεικόνιση (ΓΕΩ 5), στον τριγωνικό, ελεύθερο χώρο ανάμεσα στις ορχούμενες μορφές²⁷.

Στις δύο αττικές παραστάσεις (ΓΕΩ 9, 10) η απόδοση των αντηχείων είναι ελεύθερη: τα αντηχεία είναι καρδιόσχημα, με αιχμηρή απόληξη κάτω και με πήχεις παχύτερους ψηλά και λεπτότερους χαμηλά²⁸. Μάλλον θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι η εικονιζόμενη αλλαγή στην κατεύθυνση της καμπύλης των πήχεων (δίκην «οξυπύθμενων αμφορέων») δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Άλλωστε, ο αγγειογράφος έχει ελευθερίασει και αλλού: στον αριθμό των χορδών (δύο αντί των, συνήθως, τεσσάρων), τους καμπύλους ζυγούς (πρβλ. ΓΕΩ 3α, 6, 7, 11, 17, 18, 19, 20, 21), την θέση του οργάνου στο αριστερό ή δεξί πόδι αδιακρίτως, ανάλογα με τον προσανατολισμό του μουσικού (ΓΕΩ 10). Το καρδιόσχημο, λοιπόν, αντηχείο και ο καμπύλος ζυγός είναι μάλλον κηήματα της φαντασίας του αγγειογράφου ή ανέμελες «κοντυλιές»: είναι πολύ αμφίβολο αν υπήρξαν τέτοιες μορφές σε οποιαδήποτε περίοδο και πολιτισμό.

Τίθεται τώρα το ζήτημα της στερεομετρίας του αντηχείου της γεωμετρικής πεταλοειδούς λύρας. Χρήσιμες για τον σκοπό αυτόν είναι οι τρισδιάστατες απεικονίσεις του οργάνου (ΓΕΩ 1, 12, 22, 23 – ίσως ΚΓΕΩ 6). Στο αγαλματίδιο του Ηρακλείου (ΓΕΩ 1) το ηχείο (πρόσοψη) αποδίδεται ελαφρώς κοίλο, ενώ στα άλλα αγαλματίδια επίπεδο. Αν συνυπολογίσουμε τις ανάγλυφες ανατολικές (ΑΝ 1 του 700 π.Χ.) και ετρουσκικές (ΕΤ 5, 6 κλασικές) μαρτυρίες με επίπεδη πρόσοψη, αλλά και την πιθανή, κλασική, γραπτή απεικόνιση σε προφίλ του οργάνου (ΚΛ 4), τότε θα πρέπει με ασφάλεια να συμπεράνουμε ότι το ηχείο της γεωμετρικής ή και προγενέστερης πεταλοειδούς ήταν επίπεδο²⁹. Όσον αφορά την πλάτη του αντηχείου, οι υφιστάμενες μαρτυρίες συγκρούονται μεταξύ τους. Στο αγαλματίδιο του Ηρακλείου (ΓΕΩ 1) η πλάτη αποδίδεται ελαφρώς κυρτή (πρβλ. ηχείο), ενώ στο σύμπλεγμα του Μαλιμπού (ΓΕΩ 23) είναι επίπεδη. Σε δύο κλασικά ετρουσκικά ανάγλυφα (ΕΤ 2, 3) η πλάτη εμφανίζεται έντονα κυρτή, ενώ σε αττική αγγειογραφία (ΚΛ 2) η ευθεία διακοσμητική γραμμή της πλάτης αφήνει να εννοηθεί επίπεδη επιφάνεια. Ίσως υπήρχαν και οι δύο τύποι αντηχείου, τόσο με επίπεδη όσο και κυρτή πλάτη³⁰. Η μεγάλη, πάντως, αρχαϊκή, έγκλυφη κιθάρα των Δελφών (ΚΛ 3) διαθέτει βαθύ, κυρτό αντηχείο.

Με τις γνώσεις μας από την γεωμετρική πε-

ταλοειδή λύρα, ξαναθέτουμε τώρα το ερώτημα αν το ηχείο της οκτάσχημης μινωικής λύρας ήταν πράγματι τόσο χαμηλό, όσο δηλώνεται στην σαρκοφάγο (ΜΙΝ 4), μάλιστα σε ένα όργανο κατά πολύ μεγαλύτερο από την πεταλοειδή λύρα, με μακρύτερες χορδές και άρα μεγαλύτερη ανάγκη για ενίσχυση του ήχου. Αυτό θα μπορούσε να επιτευχθεί μόνον με μεγάλο αντηχείο, με σεβαστή επιφάνεια ηχείου. Είναι ενδιαφέρον ότι στις ανατολικές, ετρουσκικές και μετα-γεωμετρικές ελληνικές παραστάσεις λυρών διαφόρων τύπων ποτέ το αντηχείο δεν σχεδιάζεται τόσο ρηχό όσο στο Αιγαίο. Κατά κάποιον τρόπο, φαίνεται σαν να πρόκειται για αιγαιακή εικονογραφική «μανιέρα». Μάλλον, λοιπόν, θα πρέπει να διορθώσουμε τον μινωϊτή τοιχογράφο και να φανταστούμε το αντηχείο αρκετά βαθύτερο – αν όχι πλήρες ημικύκλιο, τουλάχιστον παχύ μηνίσκο³¹ – και με την πλάτη του αντηχείου επίπεδη ή κυρτή, επίπεδη πιθανόν στις λεπτότερες και κυρτή στις παχύτερες λύρες.

Το ζήτημα του αριθμού των χορδών είναι ένα πρόβλημα: πώς είναι δυνατόν, διερωτώνται οι μελετητές, οι κρητομυκηναϊκές επτάχορδες λύρες να έδωσαν την θέση τους στις γεωμετρικές τετράχορδες, πριν πάλι αυτές αντικατασταθούν από τις αρχαϊκές επτάχορδες; Αν κανείς βασιστεί στην υπάρχουσα εικονογραφία, αυτό είναι το πρώτο συμπέρασμα που εξάγει. Έχουν εκφραστεί δύο, κυρίως, απόψεις επί του θέματος: η πρώτη θεωρεί ότι ποτέ δεν άλλαξε ο αριθμός των χορδών της λύρας, κι ως αποδίδονται οι χορδές στην γεωμετρική εικονογραφία ως τρεις ή τέσσερις (Maas / McIntosh Snyder 1989: 14), ενώ η δεύτερη, συνδυάζοντας την εικονογραφία με την γραπτή μαρτυρία, που αποδίδει στον Τέρπανδρο την αύξηση του αριθμού των χορδών της λύρας από τέσσερις σε επτά (West 1992: 330), θεωρεί την εμμονή της γεωμετρικής εικονογραφίας στις τρεις ή τέσσερις χορδές αντιπροσωπευτική, μάλλον, της πραγματικότητας (West 1992: 62, 176, 328. Βλ. και West: 1981. Την πιθανή μείωση του αριθμού των χορδών στα γεωμετρικά χρόνια μπορούμε, ενδεχομένως, να εξηγήσουμε με την κοινωνική αναστάτωση που προκάλεσαν οι μετακινήσεις των ελληνικών φύλων στον ελλαδικό χώρο κατά τους σκοτεινούς αιώνες, οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα την εισδοχή νέων τρόπων ζωής.

Συμπέρασμα. Εκτός από την κρητομυκηναϊκή οκτάσχημη λύρα, στην εικονογραφία απαντά συχνότατα η πεταλοειδής λύρα. Και οι δύο τύποι θα πρέπει να είχαν αντηχείο ξύλινο, αρκετά βαθύτερο από το συνήθως εικονιζόμενο, χορδοτόνο καμπύλο στην βάση του ηχείου, ζυγό με κόλλοπες για το κούρδισμα των χορδών, με ή χωρίς γέφυρα για την μετάδοση των παλμών στο ηχείο, με πλάτη κυρτή ή επίπεδη και ηχείο επίπεδο, με τελαμώννα για την στήριξη του οργάνου στο σώμα του μουσικού, με επτά χορδές την Εποχή του Χαλκού, περί τις τέσσερις, πιθανόν, κατά τους σκοτεινούς αιώνες και την γεωμετρική εποχή, οι οποίες τον 8ο αιώνα π.Χ., σταδιακά, ξανάγιναν επτά. Η συχνή παρουσία της λύρας στην εικονογραφία, και μάλιστα στους τελετουργικούς χορούς, μαρτυρεί την αξία που απέδιδαν στον ήχο της οι άνθρωποι που την χρησιμοποίησαν κατ' αυτόν τον τρόπο στην επικοινωνία τους με το θείο.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ

ΜΙΝ (Μινωικές)

- 1 Αρνητικό ανάγλυφο χορεύτριας με λύρα (;) σε σφραγίδα από στεατίτη / Κνωσός / Νεοανακτορική / MM III-YM II / 1700-1400 π.Χ. / Ηράκλειο, Αρχ. Μουσείο (σχεδ. Aign 1963: 41 Abb. 12).
- 2 Πήλινο σύμπλεγμα χορευτριών με μουσικό / Παλαιόαστρο Σπείας, Συγκρότημα δ, Δωμάτιο 44 = Ιερό / Μετανακτορικό / YM IIIA / 1420-1380 π.Χ. / Ηράκλειο, Αρχ. Μουσ. 3903 (φωτ. Μανδαλάκη στο Ανδρικού κ.ά. (επιμ.) 2003: 118 αρ. 16 / φωτ. Younger 1998: πίν. 1 κάτω).
- 3 Γραπτός λυριστής σε τοιχογραφία / Αγία Τριάδα / Νεοανακτορική / YM IIIA / 1560-1500 π.Χ. / Ηράκλειο, Αρχ. Μουσείο (σχεδ. Younger 1998: πίν. 12).
- 4 Γραπτός λυριστής σε τοιχογραφημένη σαρκοφάγο / Αγία Τριάδα, Τάφος 4 / Μετανακτορική / YM IIIA / 1420-1380 π.Χ. / Ηράκλειο, Αρχ. Μουσ. 396 (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 17 αρ. 2a).
- 5 Γραπτές λύρες σε τρίτο αμφορέα / Φαρμακοκέφαλο Σκλάβων Σπείας / Μετανακτορική / YM IIIA2 / 1380-1300 π.Χ. / Άγιος Νικόλαος, Αρχ. Μουσ. 1102 (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 17 αρ. 2c / φωτ. Αποστολάκου στο Ανδρικού κ.ά. (επιμ.) 2003: 125 αρ. 22).
- 6 Γραπτός λυριστής σε πιξίδα / Καλάμι Χανίων (νεκροταφείο Απτάρας;), Τάφος I / Μετανακτορική / YM IIIB / α' μισό 13ου αι. π.Χ. / Χανιά, Αρχ. Μουσ. 2308 (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 16 αρ. 2b / φωτ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη στο Ανδρικού κ.ά. (επιμ.) 2003: 122 αρ. 20).
- 7 Αρνητικό ανάγλυφο λύρας σε κομβιόσημη σφραγίδα από τεφρομέλινα στεατίτη / Κνωσός, Οικία νοτίως Ανακτόρου / MM II / 1900-1700 π.Χ. / Ηράκλειο, Αρχ. Μουσείο (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 17 αρ. 2d).
- 8 Αλαβάστρινα κυλινδρικά τμήματα / Ανάκτορο Κνωσού / Νεοανακτορικά / YM I ή II-III A / 1500-1400 π.Χ. / Ηράκλειο, Αρχ. Μουσ. 107+179 (φωτ. Μανδαλάκη στο Ανδρικού κ.ά. (επιμ.) 2003: 112 αρ. 11).
- 9 Πίθηκος με λύρα σε τοιχογραφία / Ακρωτήρι Θήρας, Ξεστή 3, Δωμάτιο 4 / ΥΚ / 2000-1500 π.Χ. (φωτ. Μικράκης 2000: 167 αρ. 6).

ΜΥΚ (Μυκηναϊκές)

- 1 Έλασμα λυροειδές / Αμύκλειον Σπάρτης, Ιερό Απόλλωνα / YE III / 1400-1050 π.Χ. (σχεδ. Younger 1998: πίν. 23 αρ. 10).
- 2 Γραπτός λυριστής σε τοιχογραφία / Πύλος, Ανάκτορο / YE IIIA-B / π. 1300 π.Χ. / Πύλος, Αρχ. Μουσείο (σχεδ. Younger 1998 εξώφυλλο).
- 3 Πινακίδα με γραμμική Β / Θήβα, Ακρόπολη Καδμείας / YE III B 2 / 1250-1200 π.Χ. / Θήβα, Αρχ. Μουσ. 28423 (φωτ. Αραβαβάνος στο Ανδρικού κ.ά. (επιμ.) 2003: 121 αρ. 19).
- 4 Γραπτός λυριστής σε θραύσμα κρατήρα / Ευαγγελίστρια Ναυπλίου, Θολωτός Τάφος IV / YE III A 2 / 1375-1300 π.Χ. / Ναύπλιο, Αρχ. Μουσ. 23536 (φωτ. Δραγώνα-Λατσουδής 1977: πίν. 20α-β).
- 5 Γραπτός λυριστής σε θραύσμα αγγείου / Τίρυνς(;) / YE III Γ / 12ος αι. π.Χ. / Ναύπλιο, Αρχ. Μουσ. Ναυπλίου 14376 (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 18 αρ. 3b / φωτ. Παπαδημητρίου στο Ανδρικού κ.ά. (επιμ.) 2003: 124 αρ. 21).
- 6 Γραπτή λύρα σε θραύσμα κύλικα / Στάφυλος Σκοπέλου / YE III A / 1400-1300 π.Χ. / Αθήνα, Εθνικό Αρχ. Μουσ. 9063 (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 18 αρ. 3c).
- 7 Ελεφαντοστέινες πλάκες / Μυκήνες, Θολωτός Τάφος 81 / YE I / π. 1500 π.Χ. / Αθήνα, Εθν. Αρχ. Μουσ. 3114 και 3117 (φωτ. Younger 1998: πίν. 3-4).
- 8 Ελεφαντοστέινες πλάκες και μικρά κομμάτια / Μενίδι, Θολωτός Τάφος / YE III B / 1400-1050 π.Χ. / Αθήνα, Εθν. Αρχ. Μουσ. 1974 (φωτ. Younger 1998: πίν. 5).
- 9 Θραύσματα κελύφους χελώνας / Φυλακωπή Μήλου, Ανατ. Ιερό / YE III A 2 (φωτ. Renfrew 1985: πίν. 64d).

ΚΥΠ (Κυπριακές)

- 1 Γραπτός λυριστής σε κάλαθο / Ξερολίμνη, Κούκλια Παλαιάφου / ΥΚ III Γ / π. 1100 π.Χ. / Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 19 αρ. 4).
- 2 Περίτμητοι μουσικοί σε ορειχάλκινο, τετράπλευρο υπόδημα αγγείου / Κούριον(;) / ΥΚ III Γ / π. 1100 π.Χ. / London, British Museum 1946.10-17.1 (φωτ. Brand 2000: 252 Taf. 4, 1).

ΓΕΩ (Γεωμετρικές)

- 1 Ορειχάλκινο αγαλμάτιο λυριστή / άγνωστη προέλευση / Γεωμετρικό / 700 π.Χ. / Ηράκλειο, Αρχ. Μουσ. 2046 (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 20 αρ. 6 / φωτ. Μανδαλάκη στο Ανδρικού κ.ά. (επιμ.) 2003: 156 αρ. 47).
- 2 Ορειχάλκινο αγαλμάτιο λυριστή / άγνωστη προέλευση / Γεωμετρικό / 8ος αι. π.Χ. / Bruxelles, Musée royal d'Art et d'Histoire R 826 (φωτ. Tytgat στο Ανδρικού κ.ά. (επιμ.) 2003: 157 αρ. 48).
- 3 Γραπτός λυριστής με χορευτές (α' όψη) και γραπτός λυριστής με χορεύτριες (β' όψη) σε κάρναρο / Αθήνα, Δίπυλον, τάφος / ΥΓ / 750-725 π.Χ. / Κφbenhavn, Nationalmuseum (σχεδ. Aign 1963: 337 Abb. 149).
- 4 Γραπτός λυριστής με χορευτές σε αμφορέα / Αττική / ΥΓ / 750-700 π.Χ. / Tübingen, Archäologisches Institut der Universität (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 20 αρ. 7a).
- 5 Γραπτές λύρες και χορευτές σε πιξίδα / Αμύκλειον Σπάρτης, Ιερό Απόλλωνα / ΥΓ / 750-690 π.Χ. / Αθήνα, Εθν. Αρχ. Μουσ. 234 (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 23 αρ. 12 / φωτ. Στασινοπούλου-Κακαρούγκα στο Ανδρικού κ.ά. (επιμ.) 2003: 233 αρ. 111).
- 6 Γραπτός λυριστής με χορευτές σε κάρναρο / Βοιωτία / ΥΓ / 750-700 π.Χ. / Dresden, Staatliche Kunstsammlung 1699 (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 22 αρ. 11).
- 7 Γραπτός λυριστής σε θραύσμα αγγείου / Σπάρτη, Ιερό Ορθίας Αρτέμιδας / ΥΓ / 750-700 π.Χ. (σχεδ. Aign 1963: 85 Abb. 48).
- 8 Γραπτός λυριστής με χορευτές σε θραύσμα αγγείου / Ηραϊόν Αργους / ΥΓ / 750-700 π.Χ. / Αθήνα, Εθν. Αρχ. Μουσείο (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 23 αρ. 13).
- 9 Γραπτός λυριστής / Αττική / ΥΓ / 733-700 π.Χ. / Κφbenhavn, Nationalmuseum (σχεδ. Aign 1963: 91 Abb. 58).
- 10 Γραπτοί λυριστές σε οινόχη / Αττική / ΥΓ / 733-700 π.Χ. / Αθήνα, Εθν. Αρχ. Μουσ. 18542 (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 21 αρ. 8).
- 11 Γραπτός λυριστής / Αττική / ΥΓ / 733-700 π.Χ. (σχεδ. Aign 1963: 92 Abb. 59).
- 12 Πήλινο αγαλμάτιο λυριστή / Αρκάδες Κρήτης, Τάφος R / Γ, Ανατολίων ρυθμός Κρήτης / μέσα 8ου αι. π.Χ. / Ηράκλειο, Αρχ. Μουσ. 8104 (φωτ. Μανδαλάκη στο Ανδρικού κ.ά. (επιμ.) 2003: 158 αρ. 49).
- 13 Γραπτός λυριστής με αυλητές και μεικτό χορό σε υδρία / Πρωτοαττική / π. 700 π.Χ. / Berlin, Antikensmuseum 31573 (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 22 αρ. 10).
- 14 Ορειχάλκινο, περίτμητο, λυρόσχημο έλασμα / Τεγέα, Ιερό Αθηνάς Αλέας / Γ / Τεγέα, Αρχ. Μουσείο (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 21 αρ. 9).
- 15 Γραπτός λυριστής με μεικτό χορό σε σκύφο / Αττική / Γ / δ' τέταρτο 8ου αι. π.Χ. / Αθήνα, Εθν. Αρχ. Μουσ. 874 (φωτ. Στασινοπούλου-Κακαρούγκα στο Ανδρικού κ.ά. (επιμ.) 2003: 237 αρ. 115).
- 16 Γραπτή λύρα και χορευτής σε θραύσμα αγγείου / Ερέτρια / ΥΓ / Ερέτρια, Αρχ. Μουσείο (σχεδ. Brand 2000: 89 Abb. 8).
- 17 Γραπτός λυριστής σε θραύσμα αγγείου / Νάξος / ΥΓ (σχεδ. Brand 2000: 88 Abb. 7).
- 18 Γραπτός λυριστής σε θραύσμα αγγείου / Πάρος / Γ / Πάρος, Αρχ. Μουσείο (σχεδ. Brand 2000: 87 Abb. 6).
- 19 Γραπτός λυριστής με χορευτές σε κάρναρο / Ανάβυσσος Αττικής / Γ / 720-700 π.Χ. / Αθήνα, Εθν. Αρχ. Μουσ. 14447 (φωτ. Wegner 1968: Tafel U III a / φωτ. Στασινοπούλου-Κακαρούγκα στο Ανδρικού κ.ά. (επιμ.) 2003: 269 αρ. 140).
- 20 Γραπτός λυριστής με χορεύτριες σε υδρία / Αττική / Γ / Cambridge, Museum of Classical Archaeology (φωτ. Wegner 1968: Tafel U II b).
- 21 Γραπτός λυριστής με χορευτές σε κρατήρα / Βοιωτία / Γ / π. 700 π.Χ. / Basel, Antikensmuseum (φωτ. Wegner 1968: Tafel U III b).

22 Ορειχάλκινος λυριστής / 750-700 π.Χ. / New York, Leon Levy & Shelby White Collection (πρώην James Coats Collection, δάνειο στο Yale) (φωτ. Langton 1993: 76-78 αρ. 17).
23 Ορειχάλκινο σύμπλεγμα λυριστή και αγοριού / άγνωστη προέλευση (Κρήτη); / 700-680 π.Χ. / Malibu, J. Paul Getty Museum 90 AB 6 (φωτ. Padgett 1995: εικ. 23.1-7).

ΚΓΕΩ (Κυπρογεωμετρικές)

- 1 Γραπτός λυριστής σε αμφορέα / Καλορίζικη, Νεκρόπολη / ΚΓ I / π. 950-900 π.Χ. / Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 19 αρ. 5a).
- 2 Πήλινος ναίσκος με λυριστή / ΚΓ I / 10ος-9ος αι. Καραγιώργης, α' μισό 8ου αι. Demetriou, 7ος αι. Boardman / Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο Β 220 (σχεδ. Μικράκης 1995: 45 εικ. 6).
- 3 Πήλινο αγαλμάτιο λυριστή / Κούριον-Καλορίζικη, Τάφος 42, Δρόμος 1 / ΚΓ III / 850-750 π.Χ. / Λεμεσός, Περιφερειακό Μουσείο (φωτ. Karageorghis 1993: 82 με πίν. XXXV 5).
- 4 Πήλινο αγαλμάτιο λυριστή / ΚΓ III / 850-750 π.Χ. / Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο 1985 II-9 4 (φωτ. Karageorghis 1993: 82 με πίν. XXXV 6).
- 5 Πήλινο αγαλμάτιο λυριστή / άγνωστη προέλευση / ΚΓ III / 850-750 π.Χ. (φωτ. Karageorghis 1993: 82 με πίν. XXXV 7).
- 6 Πήλινο σύμπλεγμα άρματος με λυριστή / ΚΓ III / 850-750 π.Χ. / Αμμόχωστος, Συλλογή Χατζηπροδρόμου 424 (φωτ. Karageorghis 1993: 89 με πίν. XL 3).
- 7 Πήλινο αγαλμάτιο έφιππου λυριστή / Παλαίπαφος-Σκάλες, Τάφος 52, No 2 / ΚΓ III / 850-750 π.Χ. / Κούκλια, Μουσείο (φωτ. Karageorghis 1993: 88 με πίν. XXXIX 1).
- 8 Γραπτός λυριστής με χορεύτριες σε αμφορέα (Hubbart) / Ανατολική Κύπρος (Πλατάνι Αμμοχώστου); / ΚΓ III / 850-750 π.Χ. / Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 19 αρ. 5b).
- 9 ΚΓ III / 850-750 π.Χ. (σχεδ. Lawergren 1998: εικ. 5q).

ΑΝ (Ανατολικές)

- 1 Ανάγλυφο μουσικοί / ασσυριακό-αραμαϊκό ύφος / Karatere, Κιλίκια / όψιμος 8ος αι. π.Χ. (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 20 αρ. 7b).
- 2 Ανάγλυφο μουσικοί / χιττικό-αραμαϊκό ύφος / Karatere, Κιλίκια (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 23 αρ. 14).
- 3 Ανάγλυφο λυριστές / Inandik, Ανατολία / 1600 π.Χ. (σχεδ. Lawergren 1998: εικ. 4 A a-f).
- 4 Ανάγλυφο μουσικοί / Αίγυπτος, Karakol, ταλατάτ αρ. 21 (φωτ. Manniche 1975: πίν. XIV εικ. 23).
- 5 Ανάγλυφος λυριστής / Ξάνθος, Ανατολία / π. 530 π.Χ. (σχεδ. Lawergren 1998: εικ. 5aa).
- 6 Ανάγλυφος λυριστής / Νινευή, Ανάκτορα Ασσυρμανιπάλ / 668-626 π.Χ. / London, British Museum 118916 (φωτ. Rimmer 1969: πίν. XV με εικ. 8 σ. 33).
- 7 Αρνθητικό ανάγλυφο λυριστή σε κυλινδρική σφραγίδα / Mardin(ι), ΝΑ Τουρκία / 1900-1750 π.Χ. / London, British Museum 134306 (φωτ. Rimmer 1969: πίν. VIII a).
- 8-11 Αρνθητικά ανάγλυφα λυριστών σε σφραγίδες (Ομάδα του λυριστή) / Ανατολία-Συρία / βρέθηκαν σε Ρόδο και Πιθηκούσες / 8ος αι. π.Χ. (σχεδ. Aign 1963: 75-76 Abb. 39-41 και Coldstream 1997: 305 εικ. 75στ).

ΕΤ (Ετρουσκικές)

- 1 Γραπτός λυριστής / Etruria / 700-600 π.Χ. (σχεδ. Lawergren 1998 εικ. 5y).
- 2 Ανάγλυφος λυριστής σε πλακίδιο / Aquarossa, Etruria / 400 π.Χ. (φωτ. Lawergren 1984: 154 εικ. 10).
- 3 Ανάγλυφος λυριστής σε πλακίδιο / Aquarossa, Etruria / 400 π.Χ. (φωτ. Lawergren 1984: 154 εικ. 11).
- 4 Ανάγλυφος λυριστής σε σαρκοφάγο / Cerveteri, Etruria / μέσα 5ου αι. π.Χ. / Vaticano, Museo Etrusco Gregoriano (φωτ. Lawergren 1984: 155 εικ. 13).
- 5 Ανάγλυφος λυριστής σε cippus / 480-475 π.Χ. / Chiusi, Museo Civico (φωτ. Lawergren 1984: 153 εικ. 8).
- 6 Ανάγλυψη σαρκοφάγος με λυριστή / Vulci / πρώιμος 5ος αι. π.Χ. / Boston, Museum of Fine Arts (φωτ. Lawergren 1984: εικ. 16-17).

ΚΛ (Κλασικές ελληνικές)

- 1 Ανάγλυψη σφίγγα με λύρα / Kfbenhavn, Ny Carlsberg Glyptotek / 555-550 π.Χ. (φωτ. Lawergren 1984: 153 εικ. 9).
- 2 Γραπτή Μούσα με λύρα σε λευκή λήκυθο / Αττική / München ex Schon 80 (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 158 αρ. 7).
- 3 Έγκλυφο Ορφεύς και Αρίων με κιθάρα / Δελφοί, Μέτωπη από τον Θησαυρό των Σικυωνίων / π. 560 π.Χ. / Δελφοί, Αρχ. Μουσ. (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 46 εικ. 9c).
- 4 Γραπτή γυναίκα με πεταλοειδή λύρα (Ζωγράφος του Ησιόδου) / 460-50 π.Χ. / Paris, Louvre CA 482 (φωτ. Bélis 1992: 55 εικ. 1).
- 5 Γραπτός λυριστής και αλλητρίδα σε πίνακα / Αττικό / Κλασικό / Basel, Antikenmuseum und Sammlung Ludwig 421 (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 138 εικ. 21).

Επιλεγμένη Βιβλιογραφία

- AIGN, B., 1963, *Die Geschichte der Musikinstrumente des ägäischen Raumes bis um 700 vor Christus. Ein Beitrag zur Vor- und Frühgeschichte der griechischen Musik*, Frankfurt am Main.
- ΑΝΔΡΙΚΟΥ, Ε. / ΓΟΥΛΑΚΗ-ΒΟΥΤΗΡΑ Α. / ΛΑΝΑΡΑ, Χ. / ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ζ. (επιμ.), 2003, *Μουσών δώρα. Μουσικοί και χορευτικοί απόχοι από την αρχαία Ελλάδα*, Κατάλογος της έκθεσης (Βρυξέλλες 26.2-25.5.2003), Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα.
- BÉLIS, A., 1992, «A propos de la coupe CA 482 du Louvre», *Bulletin de la Correspondance Hellénique* 116, σ. 53-59.
- BRAND, H., 2000, *Griechische Musikanten im Kult von der Frühzeit bis zum Beginn der Spätklassik*, J. H. Roll, Dettelbach.
- COLDSTREAM, J. N., 1997, *Γεωμετρική Ελλάδα*, μτφρ. Ευρυδίκη Κεφαλάδου, Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- ΔΡΑΓΩΝΑ-ΛΑΤΣΟΥΔΗ, Α., 1977, «Μυκηναϊκός κιθαρωδός από τη Ναυπλία», *Αρχαιολογική Εφημερίς*, σ. 86-98.
- FEÄVER, D. D., 1968, «Musical scenes on a Greek vase», *Muse* 2.
- FREYER-SCHAUENBUG, B., 1974, «Schildkröte von einer Leier», *Samos XI*, σ. 167-169 με Tafel 70.
- GOURLAY, A. K., 1984, «Ndongo», q.v. στο S. SADIE (επιμ.), *The New Grove Dictionary of Musical Instruments*, Macmillan, London.
- ΓΡΑΜΜΕΝΟΥ, Α., 2002, «Οι μυκηναϊκοί τάφοι στα Σπάτα Αττικής», αδ. διδ. διπλ. Πανεπιστημίου Αθηνών.
- HÄG, T., 1989, «Hermes and the invention of the lyre. An unorthodox version», *Symbolae Osloenses* 64, σ. 36-73.
- KARAGEORGHIS, V., 1993, *The Coroplastic Art of Ancient Cyprus. II. Late Cypriote II-Cyprogeometric III*, Ίδρυμα Λεβέντη, Λευκωσία.
- LANGTON, S. (επιμ.), 1993, *From pasture to polis: art in the age of Homer*, Columbia.
- LAWLER, L., 1984, *Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Μίρκα Δημητριάδη-Ψαρπούλου, Εκπολιτιστικό Σωματείο Ελληνικών Χορών-Κέντρο Παραδοσιακού Χορού, Αθήνα.
- LAWERGRÉN, B., 2001, «Lyre. 2. Ancient lyres», q.v. στο S. SADIE (επιμ.), *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, Macmillan, London, 421-23.
- , 1998, «Distinctions among Canaanite, Philistine, and Israelite lyres, and their global lyrical contexts», *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 309, σ. 41-68.
- , 1993, «Lyres in the West (Italy, Greece) and the East (Egypt, the Near East), ca. 2000 to 400 B.C.», *Opuscula Romana* XIX, σ. 55-76.
- , 1985, «A lyre common to Etruria, Greece, and Anatolia: the cylinder kithara», *Acta Musicologica* LVII, σ. 25-37.
- , 1984, «The cylinder kithara in Etruria, Greece, and Anatolia», *Imago Musicae* 1, 147-74.

Σημειώσεις

1. Λύρα χαρακτηρίζεται στην οργανολογία κάθε νυκτό έγχορδο μουσικό όργανο, που έχει το επίπεδο των χορδών παράλληλο προς το επίπεδο του ηχείου – στην περίπτωση της άρπας, τα δύο αυτά επίπεδα είναι κάθετα μεταξύ τους. Η σύγχρονη μας λύρα (Κρήτης, Θράκης, Πόντου κ.λπ.), σαν τοξωτό έγχορδο, υπάγεται στην οικογένεια του βιολιού. Βλ., περαιτέρω, Wachsmann 2001.
2. Π.χ. πήλινο σύμπλεγμα με αλλητή που συνοδεύει ομάδα έξι χορευτών / Έγκωμη, δυτικά του Ιερού του θεού του Τάλαντου / ΚΓ I / 1050-950 π.Χ. / Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο C336 (φωτ. Karageorghis 1993: πίν. XXVIII 8). Επίσης, πήλινο σύμπλεγμα με τυμπανιστή που συνοδεύει τρεις χορευτές / Έγκωμη, δυτικά του Ιερού του θεού του Τάλαντου / ΚΓ I / 1050-950 π.Χ. / Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο C350 (φωτ. Karageorghis 1993: πίν. XXVIII 11).
3. Π.χ. γραπτός αλλητής και λυριστής συνοδεύουν γυναικείο χορό με κλαδιά σε υδρία / Πρωτοαττική / πρώιμος 7ος αιώνας π.Χ. / Berlin, Antikensmuseum 31573 (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 22 εικ. 10).
4. Για την αναξιοπιστία της γεωμετρικής εικονογραφίας ως πηγής πληροφοριών, βλ. Solomon 1988 και Maas / McIntosh Snyder 1989: 11.
5. Η αναφορά του Younger (1998: 62-63) σε ελεφαντοστέινα μέρη λύρας από τον Μεγάλο Θολωτό Τάφο των Σπάτων (ανασκαφή Π. Σταματάκη 1887) δεν ευσταθεί (προσωπική επικοινωνία με κ. Γραμμένου. Βλ. και Γραμμένου 2002).
6. Δεν μπορούμε να φανταστούμε μουσικό όργανο πέτρινο (Πλάτων 1966: 226 «τα λείψανα ταύτα είναι τα μόνα υπάρχοντα πραγματικού οργάνου εκ της μινωικής Κρήτης»). Ξύλο, δέρμα και μέ-

ταλλο είναι τα μόνα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή οργάνων από καταβολής κόσμου (εξαιρούνται τα κρουστά λιθόφωνα). Εκτός από την ανελαστικότητα της πέτρας (η ελαστικότητα των μερών ενός οργάνου είναι απολύτως απαραίτητη για την ενίσχυση και την προβολή του ήχου), το βάρος του υλικού είναι ασύμφορο σ' ένα φορητό όργανο. Ούτε, όμως, ο συνδυασμός πέτρινων πηχων με ξύλινο αντηχείο (Μανδαλάκη στο Ανδρικόου κ.ά. (επιμ.) 2003: 112) αποτελεί ρεαλιστική πρόταση. Όσο για την υποτιθέμενη ομοιότητα της αλαβάστρινης «λύρας» με εκείνη του πιθήκου στην θηραϊκή τοιχογραφία (MIN 9) (Μικράκης 2000: 168), η «περιδίνηση» των άκρων του ζυγού της θηραϊκής λύρας παραπέμπει περισσότερο σε μεταγενέστερο, ασσυριακό τύπο του οργάνου (π.χ. AN 6), αν και με διαφορές στις λεπτομέρειες. Αν τα σωζόμενα αλαβάστρινα τμήματα ήσαν, όντως, μέρη λύρας, τότε την λύρα αυτή θα πρέπει να την θεωρήσουμε ομοίωμα. Τέτοια ομοιώματα οργάνων, σε πέτρα ή μέταλλο, σε φυσικό μέγεθος ή μικρογραφία, προφανώς αναθηματικά, μας είναι γνωστά, π.χ.: α) πώρινο ομοίωμα αντηχείου χέλους από την Κύπρο, στο Βρετανικό Μουσείο, β) μαρμάρινο ομοίωμα κελύφους χελώνας (αντηχείου χέλους;) από το Ηράιον της Σάμου του 6ου αιώνα π.Χ. (Freyer-Schauenbug 1974), γ) ορειχάλκινο ομοίωμα αυλού με μοχλούς από την Πέργαμο (West 1992: 88 εικ. 4.1).- 7. Παρόμοια επιφύλαξη εκφράζει και ο Häg 1989: 63 σημ. 102.
- 8. Παλαιολιθικά μουσικά κατάλοιπα στον ελλαδικό χώρο δεν υπάρχουν. Από την νεολιθική εποχή χρονολογούνται οστέινο αυλό ενός είδους, που έχουν βρεθεί σε διάφορα μέρη της Ελλάδας (βλ. σχετικά Ψαρπούδης 2003). Από την πρωτοκυκλαδική εποχή (ΠΚ I-II / π. 3200-π. 2000 π.Χ.) σώζονται τα γνωστά αγαλμάτια των αρπιστών, αλλητή (πιθανώς δεύτερος αλλητής στο

Μουσείο Γουλανδρή) και συριστών. Επίσης, μια παράσταση σε πλάκα τεφρού μαρμαρόλιθου από την Κορφή τ' Αρωνίου στην Νάξο, με τρεις επικρουστές ανθρακένιες μορφές που κινούνται ζωηρά σε διαφορετικά επίπεδα, με τα πόδια σε διάσταση και τα χέρια σηκωμένα ψηλά, σε γωνία 45 μοιρών (ΠΚ II-III / π. 2700-π. 2000 π.Χ. / Απερίανθος, Αρχ. Μουσείο), έχει ερμηνευθεί ως «χορός», έχουν, όμως, προταθεί και οι ερμηνείες «μάχη» και «κινή-γι». Αξιοσημείωτη είναι η απουσία λύρας από τις διαθέσιμες πρωτοκυκλαδικές μαρτυρίες, ένα όργανο που την ίδια σχεδόν εποχή κυριαρχεί στην μινωική Κρήτη (πρώτη εμφάνιση του οργάνου σε παλαιοανακτορική σφραγίδα, MIN 7).

9. Για τα μουσικά πράγματα της κρητομυκηναϊκής και γεωμετρικής περιόδου συνοπτικά, βλ. West 1992: 327-329. Επίσης, Ψαρουδάκης 1998. Για τα χοροστάσια βλ. Warren 1984.

10. Από τους χορούς εξαιρούμε τις πομπές, οι οποίες εντάσσονται συνήθως στις ορχήσεις (βλ. π.χ. Lawler 1984: 11-12). Για να θεωρηθεί μία λατρευτική πομπή ορχήσης, θα πρέπει ο ρυθμός της κίνησης και ο ρυθμός της μουσικής να έχουν, τουλάχιστον, κοινό μέτρο. Αμφιβάλλουμε, αν οι πληροφορίες που αντλούμε από τις υπάρχουσες μαρτυρίες μας επιτρέπουν να εντάξουμε με ασφάλεια τις πομπές στις ορχήσεις (με την έννοια ότι η κίνηση υπακούει στον μουσικό ρυθμό), ακόμη και αν οι πομπές αυτές είναι μέρος λατρευτικού δρωμένου, ακόμη και αν σε ορισμένες παραστάσεις οι λάτρεις υιοθετούν στάσεις και χειρονομίες που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν χορευτικές. Η παρουσία μουσικής σε μία πομπή δεν συνεπάγεται κατ' ανάγκην την ρυθμική κίνηση των συμμετεχόντων (π.χ. παρέλαση ή χορογραφημένη ομαδική κίνηση στον ρυθμό της μουσικής). Ως εκ τούτου, δεν είναι καθόλου σίγουρο ότι, π.χ., στην πομπή των θεριστών στο ρυτό της Αγίας Τριάδας, στην θυσία της σαρκοφάγου και την τοιχογραφία της Αγίας Τριάδας με τον λυριστή, ή στην πομπή της τοιχογραφίας των προπυλαίων του ανακτορίου της Κνωσού υπονοείται απαραίτητα κίνηση των σωμάτων στον ρυθμό της μουσικής των οργάνων που «εκκινούνται». Κατά τον ίδιο τρόπο, στην πολύ μεταγενέστερη, φειδική παναθηναϊκή πομπή του Παρθενώνα (π. 430 π.Χ.), με τους κιθαριστές και τους αυλητές, δεν θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι οι λάτρεις περπατούν στον ρυθμό της μουσικής.

11. Για την χρήση του μπιβίου του υδρόβιου πτηνού στα μουσικά όργανα της αρχαιότητας και του Μεσαίωνα βλ. Van Schaik 2001-2002.

12. Υπάρχουν, όμως, τρεις τουλάχιστον περιπτώσεις, που το κορνό του πλήκτρου φαίνεται να είναι δεμένο στον χορδοτόνο, σε ανατολικά και ετρουσκικά ανάγλυφα (AN 1, 2 και ET 2).

13. Καλό είναι να αποφεύγουμε την χρήση του ομηρικού *φόρμιγγε* στην πεταλοειδή λύρα, τόσο την μυκηναϊκή, όσο και την γεωμετρική, τώρα μάλιστα που γνωρίζουμε ότι η λέξη *λύρα* υπήρχε στο μυκηναϊκό λεξιλόγιο (MYK 3). Στην βιβλιογραφία ο χαρακτηρισμός *φόρμιγγε* αποδίδεται: α) στην πεταλοειδή λύρα όλων των εποχών (π.χ. Maas 1976: 54 και Maas / McIntosh Snyder 1989: 13) και β) μόνο στις προ του 700 π.Χ. πεταλοειδείς λύρες, ενώ για τις κλασικές πεταλοειδείς εισάγεται ο όρος *cylinder kithara* (Lawergren 1985: 27). Άλλοι μελετητές διαφωνούν με την χρήση του όρου –τουλάχιστον για την μυκηναϊκή εποχή–, πλην όμως είναι διατεθειμένοι να τον εφαρμόσουν (π.χ. Padgett 1995: 403-404 και 397). Αναποφασιστικότητα υπάρχει και στην ερμηνεία της ομηρικής λέξης *κιθαρίς*: πρόκειται για λύρα διαφορετική από την *φόρμιγγα* (π.χ. Feaver 1968), για συνώνυμο της *φόρμιγγας*, ή αναφέρεται στην εκτέλεση της *φόρμιγγας*, το *κιθαρίζειν* (Maas / McIntosh Snyder 1989: 4-5); Για την σύγχυση στην χρήση των όρων, που επικρατούσε ήδη από την πρώιμη αρχαιότητα, βλ. Häg 1989: 48 με σημ. 44.

14. Το ηχείο μιας λύρας ορίζεται στην οργαολογία ως το μέρος του αντηχείου, συνήθως μεμβράνη ή λεπτή, επίπεδη, ξύλινη επιφάνεια, στο οποίο μεταφέρονται οι παλμοί των χορδών μέσω της γέφυρας, και το οποίο εντείνει τους ήχους που παράγουν οι παλλόμενες χορδές. Το αντηχείο «περιβάλλει» το ηχείο και συντελεί στην περαιτέρω μορφοποίηση του ήχου.

15. Υπερμεγέθεις, βέβαια, λύρες συναντούμε στην εικονογραφία της Ανατολίας του 1600 π.Χ. (AN 3) αλλά και της Αιγύπτου του 1350 π.Χ. (AN 4). Οι μεγάλες λύρες της Ανατολής παίζονται συνήθως από δύο εκτελεστές (βλ. Lawergren 2001: 422).

16. Λύρες με πηγείς τεθλασμένους απαντώνται και στην εικονογραφία της Ανατολίας του 1900-1750 π.Χ. (AN 7), της γεωμετρικής Κύπρου του 900 π.Χ. (ΚΓΕΩ 8) και της Ετρουρίας του 700-600 π.Χ. (ET 1).

17. Ενδιαφέρον είναι ότι σε κλασική παράσταση της *βαρβίτου* (ΚΛ 5) (είδος λύρας συγγενικής της προν χέλυ) εμφανίζονται παρόμοιοι τεθλασμένοι πηγείς (για παρόμοιες παραστάσεις, βλ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 124-125).

18. Δεύτερη μυκηναϊκή απεικόνιση παρόμοιας τρίχορδης λύρας, σε θραύσμα σκύφου, πάλι από την Τίρυνθα, αναφέρεται από την Παπαδημητρίου στο Ανδρικού κ.ά. (επιμ.) 2003: 124 αρ. 21.

19. Μια δεύτερη υστεροκυπριακή παράσταση με μουσικούς (ΚΥΠ 2) είναι τόσο κατεστραμμένη, ώστε να μη διακρίνουμε αν πρόκειται για άρπες ή λύρες.

20. Για την εξέλιξη της χέλους στην Αθήνα της κλασικής εποχής, βλ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 79-112.

21. Για την εξέλιξη της κιθάρας στην Αθήνα της κλασικής εποχής βλ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 53-78.

22. Για το θέμα του φύλου του μουσικού την περίοδο που εξετάζουμε στο Αιγαίο, βλ. Younger 1998: 54-59.

23. Δεν έχουν ληφθεί υπόψη τα κοροπλαστικά, διότι, όπως και σε προηγούμενες εποχές, το ηχείο της λύρας αποδίδεται σ' αυτό το μέσον απλουστευτικά, καθιστώντας το είδος από της μαρτυρίας αναξιόπιστο, τουλάχιστον ως προς τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του οργάνου. Βλ. π.χ. MIN 2, όπου το μικρό όργανο που κρατάει η μουσικός θα πρέπει μάλλον να είναι η μεγάλη, οκτάσχημη λύρα.

24. Ενδεχομένως, μόνον στην ΓΕΩ 16, αλλά, πάλι, ψηλότερα από το ηχείο. Στις μεταγενέστερες ελληνικές παραστάσεις της πεταλοειδούς λύρας (βλ. Lawergren 1985: 28 εικ. 2) ο χορδοτόνος είναι, σαφώς, ορθογώνιος. Αυτό όμως δεν αποκλείει μια παλαιότερη, καμπύλη, μορφή του, την στιγμή μάλιστα που διαθέτομε σαφείς μαρτυρίες για την ύπαρξη της (MIN 6 – ΓΕΩ 1 – AN 1, 2). Θα πρέπει μάλλον να υποθέσουμε ότι το μεταγενέστερο, ορθογώνιο σχήμα του χορδοτόνου αποτελεί μετα-γεωμετρική εξέλιξη. Παρά ταύτα, στο γεωμετρικό ορειχάλκινο σύμπλεγμα (ΓΕΩ 23), ο χορδοτόνος αποδίδεται τετραγωνικός (Padgett 1995: 398 «strings ... attached to a block-shaped tailpiece»).

25. Πολλές σημερινές λύρες της Αφρικής και της Ασίας δεν διαθέτουν γέφυρα, π.χ. το *ndongo* της Ουγκάντας (Gourlay 1984 «Ganda and Soga lyres have no bridges»), ή η *tanbura* του Ιράκ (Poché 1984 «[the strings] converge towards the lower part of the body and are held in place by a metal ring which also serves as a bridge, although most models have a separate bridge»). Βέβαια, η απουσία της γέφυρας σήμερα είναι σκόπιμη στις περισσότερες περιπτώσεις, προκειμένου ο παραγόμενος ήχος να «τριζει» από την επαφή των χορδών με την μεμβράνη-ηχείο (Wachsmann 1978: 44 «A buzzing timbre is secured by letting the strings run close to the skin table without using a bridge»). Το κατά πόσον ήχος αυτής της ποιότητας ήταν επιθυμητός στις γεωμετρικές ή προγενέστερες λύρες δεν είναι δυνατόν να το ξέρουμε, αλλά ούτε μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η απουσία γέφυρας από την εικονογραφία της εποχής που εξετάζουμε σημαίνει ότι: α) οι λύρες δεν είχαν πράγματι γέφυρα και β) θόρυβος ήταν επιθυμητός στον ήχο της λύρας.

26. Λύρα με παρόμοιο σχήμα εικονίζεται στα χέρια σκύθη μουσικού της κλασικής εποχής (Sachnovka, Scythia, 400 π.Χ. Βλ. σχ.δ. Lawergren 1998: εικ. 5h), με πολύ ψηλότερο, όμως αντηχείο. Ενδεχομένως, και σε καυκασικό ανάλογο, λίγο προγενέστερο (Καύκασος, 600-400 π.Χ. Βλ. σχ.δ. Lawergren 1998: εικ. 8d).

27. Το ενδεχόμενο να χρησιμοποιεί εδώ ο αγγειογράφος το μπιβί της λύρας κυρίως για εικαστική «αντίστιξη» στις ορχούμενες μορφές επισημνεί και ο Solomon 1988: 195. Βεβαίως, το «ασύμμετρο» είδος των ανατολικών λυρών με επίπεδη βάση έχει αποκλίνοντες βραχίονες (βλ. Lawergren 1998: εικ. 1).

28. Η άποψη ότι οι καρδιοσχημες λύρες είναι ατυχείς αποδόσεις της κιθάρας με επίπεδη βάση (Maas / McIntosh Snyder 1989: 13) είναι αστήρικτη. Θα μπορούσαν, κατά τον ίδιο τρόπο, να θεωρηθούν αμελείς πεταλοειδείς. Μάλλον ο ζωγράφος προσπαθεί να δώσει την «ιδέα» της λύρας.

29. Αν θεωρήσουμε ότι το όργανο διέθετε γέφυρα, τότε ένα επίπεδο ηχείο θα ήταν πιο πρόσφορο από ένα κοίλο για την μετάδοση των δονήσεων των χορδών σ' αυτό.

30. Η σημερινή κιθάρα απαντά, εκτός από την συνηθισμένη της μορφή (επίπεδο ηχείο και επίπεδη πλάτη), και σε δύο παραλλαγές: μία με το ηχείο επίπεδο και την πλάτη ελαφρώς κυρτή και μία με ελαφρώς κυρτές και τις δύο επιφάνειες (βλ. Sturrock 1976: 194).

31. Ενστικτώδως ο Πλάτων (1996: 212 εικ. 2 α-γ) βαθιάει αισθητά το αντηχείο της οκτάσχημης μινωικής λύρας στην σχηματική αναπαράσταση που προτείνει.

Lyre, the Main Dance Instrument in the Hellenic Areas During the Bronze and Iron Age

Stelios Psaroudakis

The lyre provided the commonest musical accompaniment to the dances in the Bronze Age and Geometric Age as the relevant extant iconography suggests. There are two discernible forms of the instrument: a relatively large, eight-shaped Minoan and Mycenaean, seven-stringed, version with arms shaped like long necks of water birds, and a smaller, horse-shoe shaped lyre current among Geometric Hellenes, but also evidenced among the Mycenaeans, and possibly used by the Minoans.

This article points out the problems in interpreting the often conflicting iconography of these early types of lyre and seeks to give answers to pertinent organological questions.

S. Ps.

MAAS, M., 1976, «The phorminx in Classical Athens», *Journal of the American Musicological Society* 2, σ. 34-55.

MAAS, M. / MCINTOSH SNYDER, J., 1989, *Stringed Instruments of Ancient Greece*, Yale University Press, New Haven/London.

MANNICHE, L., 1975, *Ancient Egyptian instruments*, München Ägyptologische Studien, 34, Deutscher Kunstverlag, München.

ΜΙΚΡΑΚΗΣ, Μ., 2000, «Μουσική στην Κρήτη και την Αίγυπτο», στο Α. ΚΑΡΕΤΣΟΥ (επιμ.), *Κρήτη-Αίγυπτος. Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών*, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα, σ. 162-169.

–, 1995, «Μουσικά όργανα στην Κύπρο μέχρι την πρώιμη Εποχή του Σιδήρου», *Μουσικοτροπία* 1, σ. 38-47.

PADGETT, J. M., 1995, «A Geometric bard», στο J. B. CARTER / S. P. MORRIS (επιμ.), *The Ages of Homer. A Tribute to Emily Townsend Vermeule*, University of Texas Press, Austin, σ. 389-405.

ΠΛΑΤΩΝ, Ν., 1966, «Μινωική λύρα», στο *Χαριστήριον εις Α. Κ. Ορλάνδον*, τόμ. 3, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 54, Αθήνα, σ. 208-226.

POCHE, C., 1984, «Tambura», q. v. στο S. SADIE (επιμ.), *The New Grove Dictionary of Musical Instruments*, Macmillan, London.

ΦΑΡΟΥΔΑΚΗΣ Σ., 2003, «Πρωτογενή αερόφωνα και η αβέβαιη μαρτυρία του Δισπηλιού», *Πολυφωνία* 1, σ. 7-20.

–, 1998, «Τα μουσικά όργανα των αρχαίων Ελλήνων», *Η Καθημερινή-Επτά Ημέρες*, 18 Ιανουαρίου, σ. 2-6.

RENFREW, C., 1985, «The Finds. 6. Tortoise shell», *The Archaeology of Cult. The Sanctuary at Phylakopi*, BSA Suppl. 18, Thames & Hudson, London, σ. 325-326 και πιν. 64.

RIMMER, J., 1969, *Ancient Musical Instruments in the Department of Western Asiatic Antiquities, the British Museum*, The Trustees of the British Museum, London.

SOLOMON, J., 1988 «The representation of musicians on Geometric pottery from Attica: musicians and decorative symbols», στο Ann Buckley (επιμ.), *Hearing the past: Essays in historical ethnomusicology and the archaeology of sound* (Etudes et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège, 86), σ. 191-211.

STURROCK, S., 1976, *Musical Instruments of the World*, Paddington Press, USA & UK.

VAN SCHAİK, M., 2001-2002, «The divine bird: the meaning and development of the water bird embellishment on musical instruments in ancient Greece», *Imago Musicae* XVIII-XIX, σ. 11-33.

WACHSMANN, K., 2001, «Lyre. 1. General», q. v. στο S. SADIE (επιμ.), *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, Macmillan, London.

–, 1978, «The primitive musical instruments», στο Α. BAINES (επιμ.), *Musical Instruments Through the Ages*, Penguin, London, σ. 23-54.

WARREN, P., 1984, «Circular platforms at Minoan Knossos», *Annual of the British School at Athens* 79, σ. 307-23.

WEGNER, M., 1968, *Archaeologia Homerica. Die Denkmäler und das frühgeschichtliche Epos*. III. Musik und Tanz, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

WEST, M. L., 1992, *Ancient Greek Music*, Clarendon Press, Oxford.

–, 1981, «The singing of Homer and the modes of early Greek Music», *Journal of Hellenic Studies* 101, σ. 113-129.

YOUNGER, J. G., 1988, *Music in the Aegean Bronze Age*, Paul Åströms, Jonsared.